

مرمت عمارت بادگیر
(مجموعه کاخ گلستان)

گزارش مرمت

مرمت عمارت بادگیر (مجموعه کاخ گلستان)

احمدرضا حشمتی

مقدمه

فتحعلی شاه در نوروز سال ۱۲۱۲ هـ ق (۱۱۷۶ هـ ش) روز عید رمضان که تحویل سال عالم نیز اتفاق افتاده بوده در آستانه قرن نوزدهم همزمان با ناپلئون (۱۷۹۵ م) با دبدبه و شکوه تمام بر تخت خورشید که بعداً "معروف به تخت طاووس شد جلوس کرد.

در دوره فتحعلی شاه که کردار خیالات شکوهمندی در کار پادشاهی داشت، شهر توسعه بیشتری یافت و آراستگی آن بالا گرفت و در پایان دوران طولانی ۳۸ ساله سلطنت فتحعلی شاه پایتخت تهران به پنجاه سالگی رسید. و جمعیت آن به هزار نفر بالغ می‌گردد و اعیان و اشراف خانه‌های جدید در شهر ساختند. فتحعلی شاه در محله بازار مسجدی به نام مسجد شاه یا مسجد جامع سلطانی احداث کرد تا جایگزین مسجد جامع عتیق گردد که ساختمان آن به سال ۱۲۵۶ هـ ق به پایان رسید.

وی در بیرون حصار شهر، باغ لاله‌زار، باغ نگارستان که به شهر نزدیکتر بودند و قصری به نام قصر قاجار به شکل هرمی با باغهای مطبق احداث کرد. این قصر در تپه‌هائی در شمال شهر قرار داشت (زندان قصر کنونی توسط شهرداری خریداری و زندانیان از آن محل منتقل شدند)

همچنین در داخل ارگ سلطنتی ساخت و سازهای متعددی توسط معماران آن زمان صورت گرفت و با توجه به اینکه فتحعلی‌شاه علاقه وافری به خود نمایی همچون شاهان قدرتمند گذشته داشت عمارتهای فوق را با کلیه تزئینات می‌آراست.

چکیده

هدف از این گزارش شناخت و آشنایی با مجموعه ارگ سلطنتی کاخ گلستان خصوصاً عمارت بادگیر و تزئینات معماری این عمارت و در نهایت آسیب‌شناسی و طرح مرمت آن می‌باشد.

این عمارت در میان بناهای دوره قاجار در نوع خود بی‌نظیر بوده و تزئینات آن حائز اهمیت فراوان می‌باشد. همچنین در تهیه طرح مرمت آن از اساتید مرتبط و برجسته کمک گرفته شده و با برداشت‌های اولیه مطالعه وضع موجود و کاربری‌های گذشته آن، روش‌های مختلف مرمتی ارائه و یکی از آن‌ها انتخاب و انجام گردید. و با عنایت به هدف پژوهشی و با احترام به کاربری گذشته در راستای صیانت از ارزشهای فرهنگی، تاریخی و به منظور حفاظت و کاربری جدید آسیب‌شناسی و طرح مرمت تزئینات عمارت بادگیر کاخ گلستان تقدیم می‌گردد.

کلید واژه

کاخ گلستان، عمارت بادگیر، آسیب، مرمت

مروری بر محل سکونت و دارالحکومه ارگ سلطنتی تهران

در سمت شرقی ارگ، در محدوده‌ای که بطور تقریبی بیش از یک سوم فضای ارگ را در بر می‌گرفت، محل حکومت شاه قرار داشت فضایی وسیع باحیاط‌های کوچک و بزرگ که بناهای متعدد و متنوعی را شامل می‌شد. منزلگاه حکومتی نیز مانند تمام خانه‌های سنتی ایران از دو بخش بیرونی و اندرونی تشکیل می‌شد. و برای ورود به آنها سردرها و ورودیهایی تعبیه شده بود که دسترسی به بخشهای متنوع آن را ممکن می‌ساخت.

بخش اندرونی شامل حیاطی بزرگ با عمارت خوابگاه شاهی در وسط آن بود. بخش بیرونی اقامتگاه، شامل دو قسمت بود: دارالحکومه یا دیوانخانه که باغی مستطیل شکل بود و دیگری باغ مربع شکلی که همان باغ گلستان است که

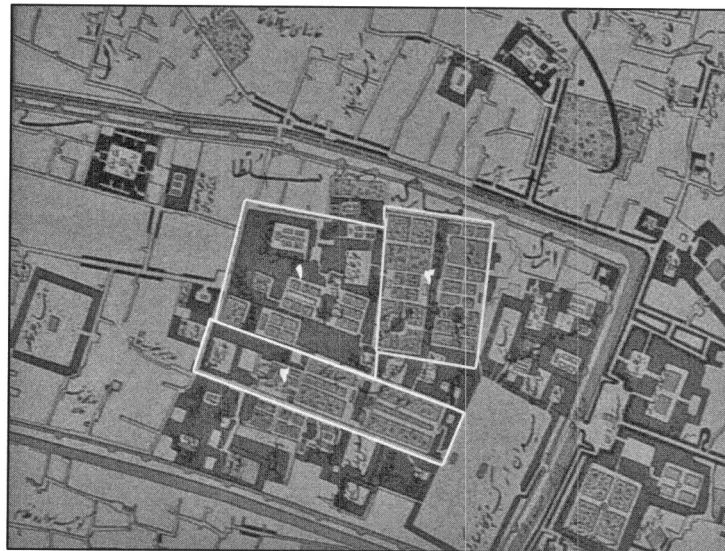
تهران) این بنا را مربوط به عهد فتحعلی شاه می‌داند و خانم صدیقه گلشن در مقاله خود در مجموعه مقالات کنگره ارگ بم (جلد دوم) این بنا را مربوط به دوره ناصرالدین شاه می‌داند. در هر حال این عمارت به دلیل تزئینات آن بیشتر به عمارت‌های دوره فتحعلی شاه نزدیک است. اگر هم مربوط به دوره ناصرالدین شاه باشد، از معماری دوره فتحعلی شاه تاثیر گرفته است. آنچه کاملاً مشخص است، تصرفات عمده‌ای است که در زمان ناصرالدین شاه در آن صورت گرفته؛ و این تصرفات در سال‌های بعد نیز ادامه داشته طرح اصلی آن را در تصویر آبرنگی که محمد خان ملک الشعراء کشیده (۱۲۷۸ هـ ق) در کاخ گلستان مشخص است. (تصویر شماره

۲)

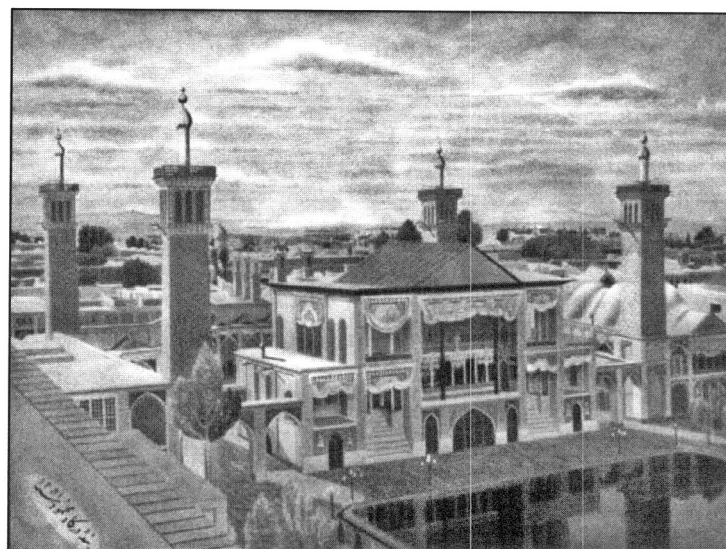
بنایی کم عرض فضای آن را تقسیم نموده بود. (تصویر شماره ۱) باغ گلستان بیرونی محل سکونت شاه و فضاهای اندرونی محسوب می‌شد؛ و عملکرد آن با حیاط تخت‌مرمر یا دارالحکومه مقایر بود. (دارالحکومه مقر بر تخت نشستن شاه و برگزاری مراسم عامه و محل حکومت بود. محدوده مورد نظر که مقر حکومت سلاطین مختلف بوده است و در دوره حکومت هر یک از پادشاهان دستخوش تغییراتی شده است. ضمن اینکه بیشترین تغییرات را در دوره حکومت ۵۰ ساله ناصرالدین شاه قاجار می‌توان برشمرد.

عمارت بادگیر کاخ گلستان

تاریخ ساخت عمارت بادگیر به درستی مشخص نیست مرحوم یحیی ذکاء در کتاب خود (تاریخچه ارگ سلطنتی

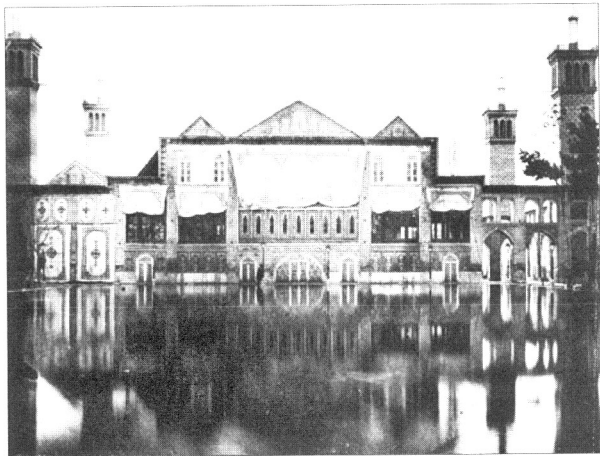

تصویر ۱

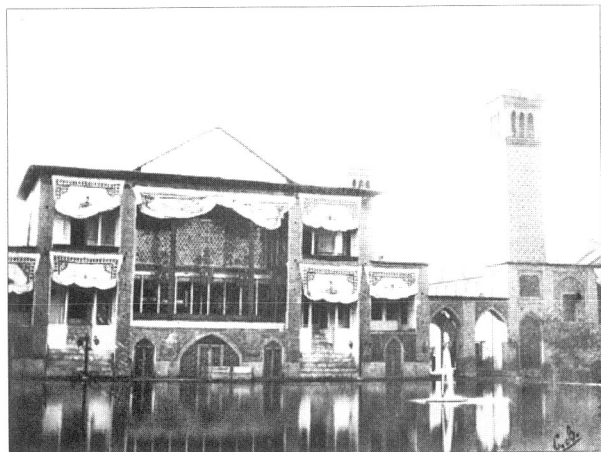

تصویر ۲

بنا به نوشته معیر الممالک در زمان ناصرالدین شاه، در حوضخانه این عمارت انواع طیور زیبا رها کرده بودند، در یک طرف عمارت مزبور نیز لانه و قفس هایی ساخته و پرندگان بسیار از هر قبیل در آن گرد آورده بودند و گاه هنگام دانه دادن به آنها، شاه آمده به تماشا می نشست و با همراهان سخن از صید طیور و طرز بدام آوردن آنها می راند. همچنین پادشاهان قاجار معمولاً اگر در ایام تابستان به سببی در تهران بودند و به سیلاق نمی رفتند از این عمارت استفاده می کردند و تاج گذاری مظفرالدین شاه نیز که مصادف با تابستان و گرمای شدید تهران بود در تالار این عمارت و بر روی تخت طاووس برگزار شد. عمده تغییرات صورت گرفته از زمان ساخت تا به امروز را می توان از عکس هایی که در دوران مختلف از نمای این عمارت گرفته شده مشاهده نمود. (تصاویر شماره ۵، ۶، ۷)

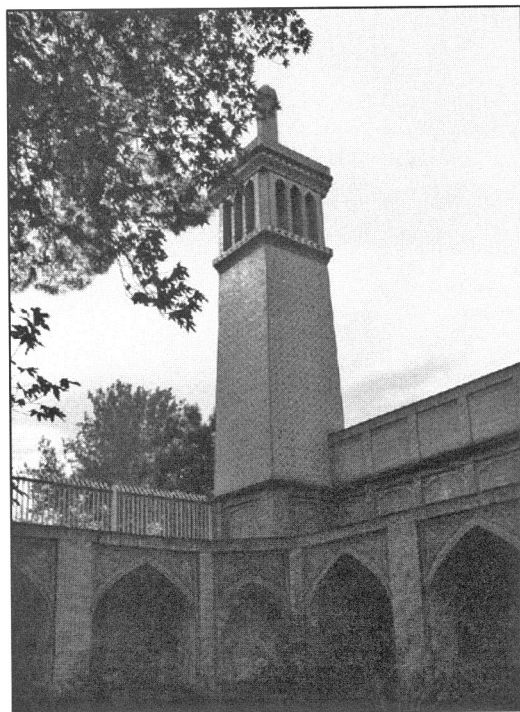

تصویر ۵

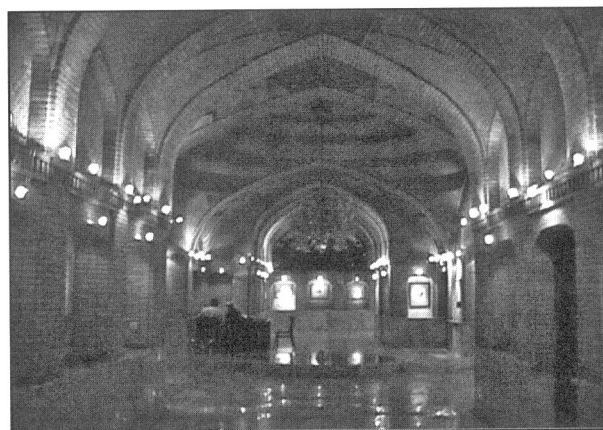
تصویر ۶

عمارت بادگیر در ضلع جنوبی مجموعه گلستان قرار دارد و وجه تسمیه بنا به نام عمارت بادگیر به علت وجود برج های بادگیر آن می باشد. و عملکرد آنها تولید هوای خنک و مطبوع و هدایت آن به حوضخانه و تالار اصلی عمارت می باشد. به واسطه فرم خاصی که در ساخت آنها بکار رفته جریانات ناچیز هوا را گرفته و به جریان خنک و قابل استفاده تبدیل می کند. (تصویر شماره ۳)

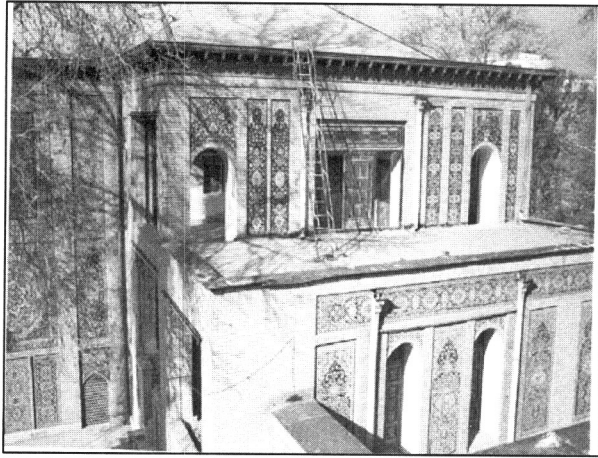

تصویر ۳- یکی از برج های بادگیر

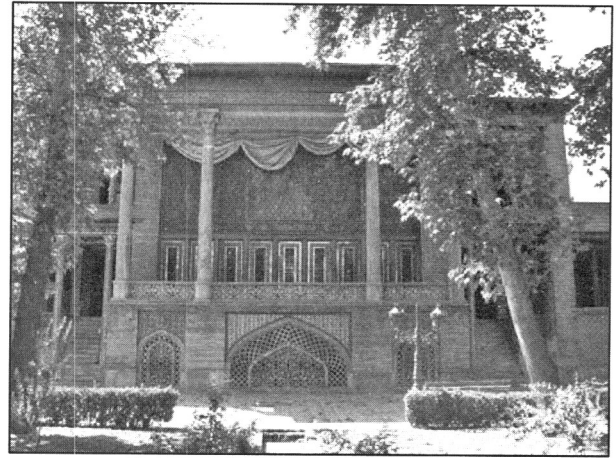
این عمارت به دلیل داشتن چهار بادگیر که با کاشی معرق (آبی، زرد و سیاه با قبه های زرین) تزئین شده در کشور حائز اهمیت است و آن را از دیگر بادگیرها متمایز می سازد. در زیر تالار و عمارت اصلی حوضخانه وسیعی وجود دارد. (تصویر شماره ۴)

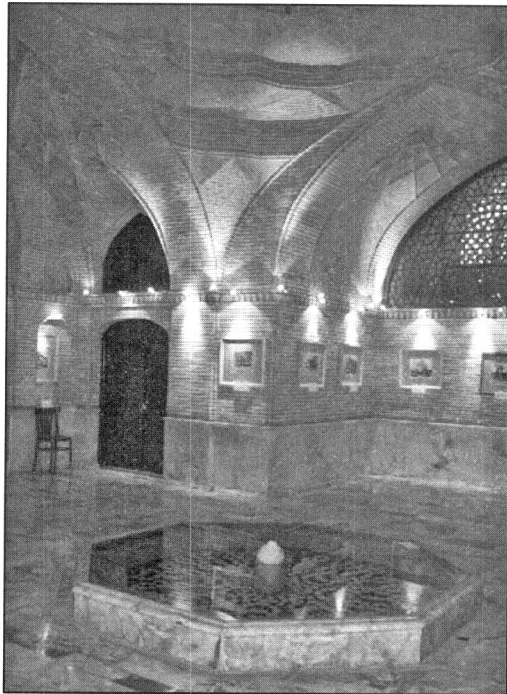
تصویر ۴- حوضخانه بادگیر

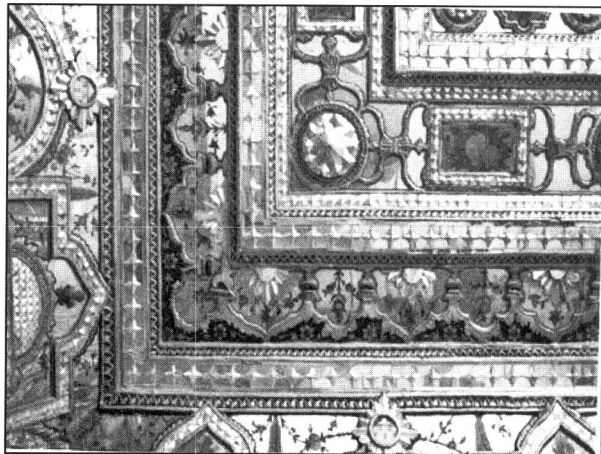
تصویر ۹- کاشیکاری بر روی بدنه (نمای خارجی)

تصویر ۷

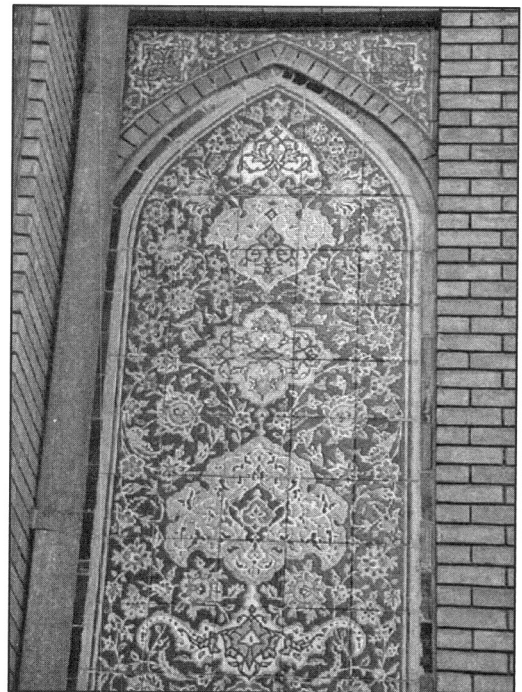

تصویر ۱۰- آجرکاری حوضخانه

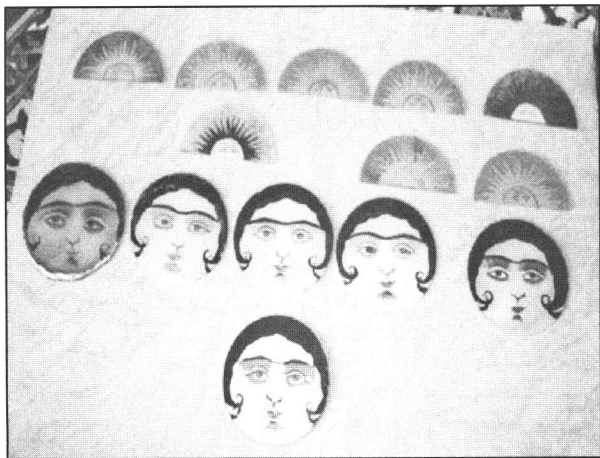

تصویر ۱۱- آئینه کاری و گچبری در داخل تالار اصلی

تزئینات به کار رفته در این عمارت شامل: کاشی کاری در بدنه و کف عمارت، آجر کاری در داخل حوضخانه، آئینه کاری و گچبری در داخل تالار اصلی عمارت و نقاشی روی سنگ های ازاره، نقاشی روی گچ، نقاشی روی آئینه، نقاشی پشت شیشه است. با توجه به تزئینات ذکر شده این عمارت در نوع خود در میان عمارت‌های شاهی حائز اهمیت است. ارسلی نه دری با کتیبه گره چینی آن که از ظرافت و زیبایی خاصی برخوردار است، از دیگر عناصر تزئینی در این تالار است. (تصویر شماره ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۱۶)

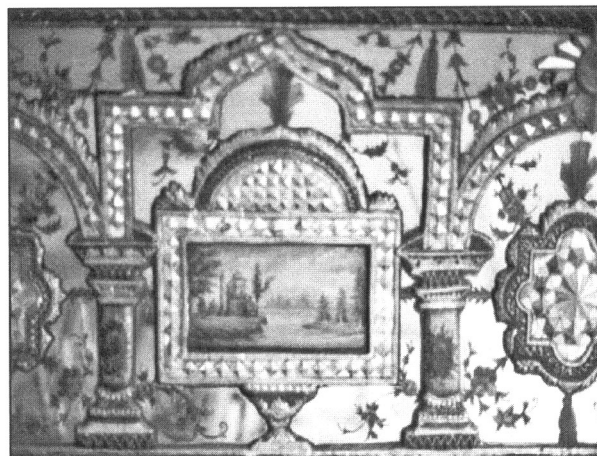
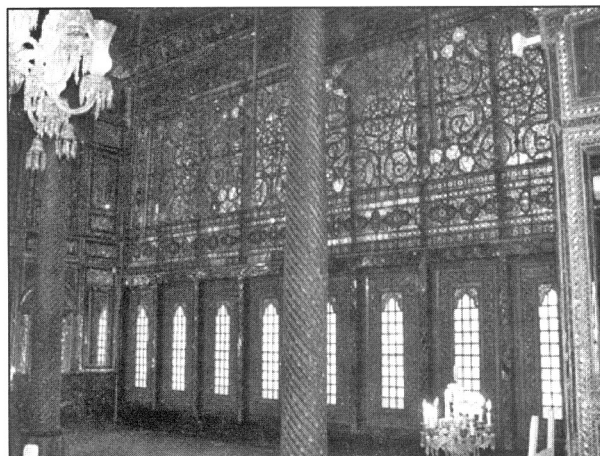
تصویر ۸- کاشیکاری بر روی بدنه

تصویر ۱۵- نقاشی پشت شیشه

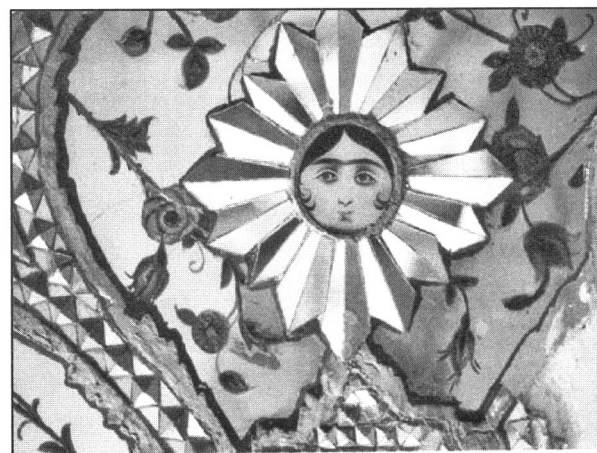
تصویر ۱۲- نقاشی بر روی سنگهای ازاره

تصویر ۱۳- نقاشی بر روی گچ

تصویر ۱۶- ارسی با کتیبه گره چینی

تصویر ۱۴- نقاشی بر روی آئینه

مرمت‌های انجام شده

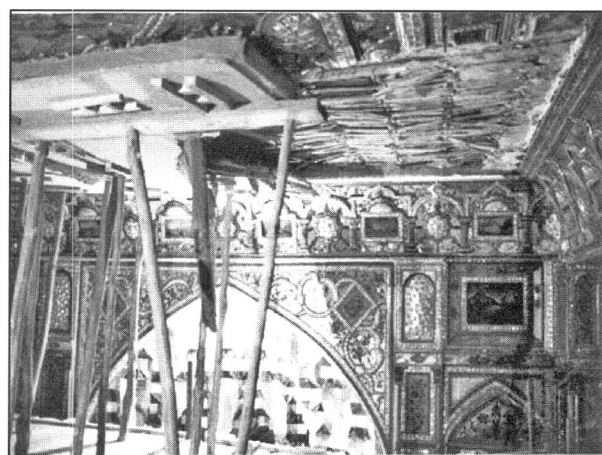
این تالار از سال ۱۳۵۶ به بعد شمع‌بندی و به منظور رفع خطر بسته شد و به جزء پاره‌ای از مرمت‌های جزئی هیچ اقدامی جهت مرمت بنای مذکور صورت نگرفت. (تصویر شماره ۱۹)

تصویر ۱۹- شمع‌بندی سقف

طبق کتیبه موجود در داخل تالار اصلی عمارت در سال ۱۳۳۶ هـ ش تغییرات و مرمت عمده‌ای در این عمارت صورت گرفته، از جمله این اقدامات، نصب سیستم تاسیساتی و عبور کانال‌های هوا از داخل دالان‌های زیرزمینی بادگیر است که این عمل باعث مسدود شدن بخش عمده‌ای از کانالها و مانع جریان هوای طبیعی گردید و دومین اقدام تغییر تزئینات نقاشی نمای بیرونی و گوشواره‌های عمارت بود که کاملاً غیر متجانس و ناهمگون با تزئینات اصلی بنا است.

سومین اقدام که در واقع بدترین نوع مداخله است، مرمت شیروانی و اجرای کلاف فلزی در زیر شیروانی و دورتا دور دیوار عمارت است. و پس از اجرای کلاف اقدام به جمع‌آوری چوب‌های بالایی یکی از خرابه‌های اصلی شیروانی که بخش عمده‌ای از وزن سقف و تزئینات روی این خرپا بود نمودند، ضمن اینکه به دلیل عوامل طبیعی و پوسیدگی شدید در چوب‌های سقف، تیر اصلی از وسط شکسته شده و بخش عمده‌ای از تزئینات بسیار زیبای تالار اصلی فرو ریخته است (تصویر شماره ۱۷ و ۱۸)

تصویر ۱۷- بخش آسیب دیده تزئینات

در سال ۱۳۵۶ به همت کارشناسان و تکنسین‌ها و استاد کاران سازمان میراث فرهنگی مرمت عمارت فوق آغاز شد. اقدامات انجام شده به شرح ذیل ارائه می‌گردد:

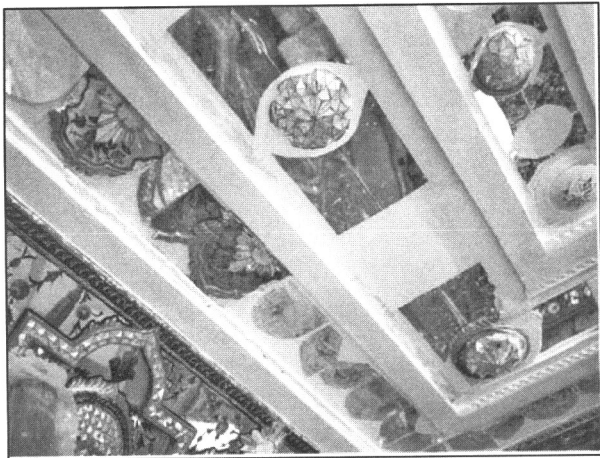
- تهیه کلیه نقشه‌های عمارت و جزئیات آن شامل: پلانها، نماها، مقاطع، تیرریزی، و...
- مشخص کردن محل دقیق آسیب‌ها
- مشخص کردن عوامل بروز آسیب‌ها
- ارائه طرح‌های مختلف مرمتی نسبت به امکانات موجود
- تصویب طرح مرمتی

بعد از تعیین طرح مرمت، اولین اقدام آزاد سازی سقف و جمع‌آوری شمع‌ها بود لذا از زیر شیروانی، حد فاصل سقف شیبدار و تزئینات، یک خرابی کمکی جهت نگاهداری تیر شکسته شده اجراء شد. سپس تیر آسیب دیده به تیر کمکی مهار و بار سقف به این تیر منتقل گردید، تا بتوان شمع‌های چوبی را جمع‌آوری نمود. سپس تزئیناتی که از محل اصلی خود جدا شده بودند در محل خود تثبیت شدند. این اقدام به وسیله سیم‌های مهار و کابل انجام شد و بوسیله کشهای مخصوص مقداری سقف به بالا کشیده شد.

بعد از این اقدام و برگشت‌پذیری کامل سقف کلیه شمع‌ها جمع‌آوری شدند (با توجه به طرح‌های برداشت شده و تزئینات قرینه و گرته‌برداری‌ها، قطعات فرو ریخته به روش مرمت آناستولزی در جاهای اصلی خود نصب شدند. این قطعات شامل آئینه‌کاری و گچبری است.) سپس تخته کوبیها مجدداً مرمت شده و پس از قرار دادن صفحه‌های فلزی زیر تیر شکسته شده،

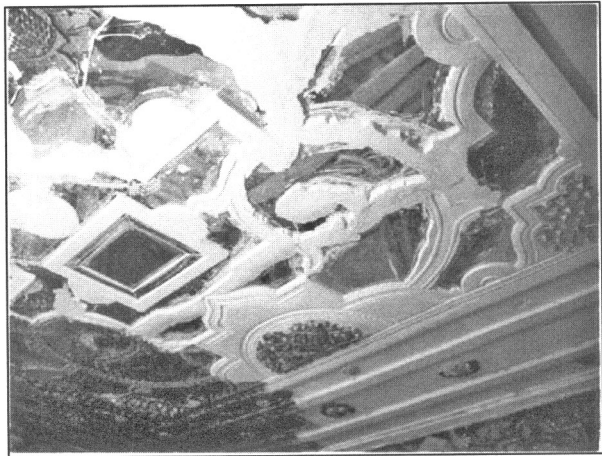

تصویر ۱۸- تیر آسیب دیده

تصویر ۲۱- مراحل آئینه کاری

و حد فاصل آئینه‌ها توسط گچبری اجرا شد (تصویر شماره ۲۲) این بخش کاملاً جدید اجرا و بعد روی گچبری‌ها مجدداً آئینه‌کاری شد. (تصویر شماره ۲۳)

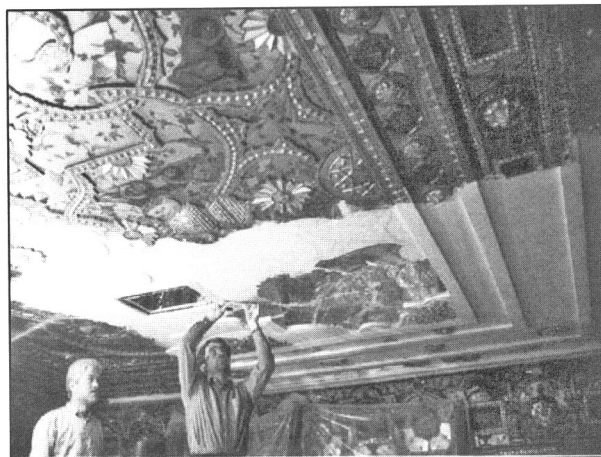

تصویر ۲۲- گچبری حدفاصل

توسط کابل به تیر کمکی مهار شدند و نسبت به تراز اصلی بخشی که فرو ریخته شده بود گچکاری شده و یک سطح کاملاً صاف بوجود آمد و مجدداً طرحهای برداشته شده گرته گذاری شد تا محل دقیق تزئینات مشخص شود. (تصویر شماره ۲۰) پس از آن، اقدام به اجرای جاگذاری آئینه روی سطح صاف گچ گردید (تصویر شماره ۲۱)

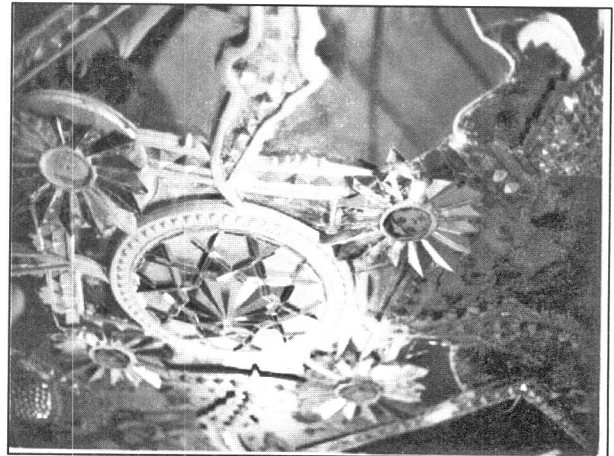

تصویر ۲۰- گرته گذاری نقوش

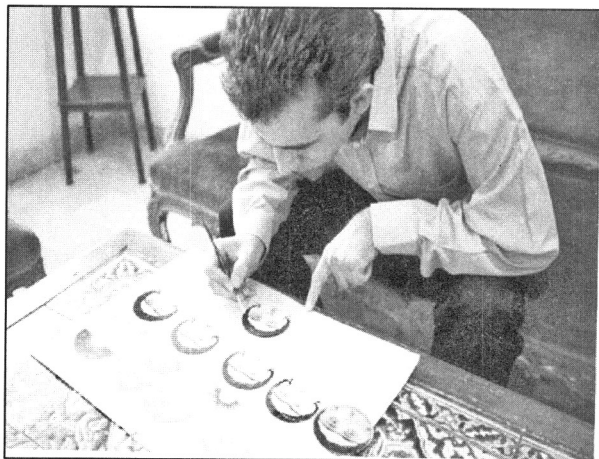

تصویر ۲۱- مراحل آئینه کاری

۲. نقاشی روی زمینه آئینه به وسیله رنگ روغن و پرداخت جزئیات نقاشی (تصویر شماره ۲۶)

تصویر ۲۲- گچبری حدفاصل آئینه‌ها

تصویر ۲۳- آینه کاری بروی گچبری

تصویر ۲۴- مراحل اجرای طرح نقاشی پشت شیشه

با توجه به اینکه بخش هایی از تزئینات سقف به صورت نقاشی پشت شیشه کار شده بود (طرح خورشید خانم) پس از اجرا در محل های تعیین شده نصب گردید. (تصویر شماره ۲۴)

پس از اجرای آئینه کاری، نوبت به نقاشی روی گچ بریها و آئینه ها رسید در این مرحله ابتدا به منظور استحکام بخشی گچ بریها روی بخش های گچی ماده پارالوئید مالیده شد این اقدام در چند مرحله انجام گردید پس از آغشته شدن و خشک شدن و اطمینان از استحکام آن کلیه گچ بریها با رنگ روغن زیر سازی شد و با توجه به مستند سازی های انجام شده نقاشی ها اجرا شدند، که در واقع حساس ترین و سخت ترین بخش کار محسوب می شد. مراحل کار به شرح ذیل انجام شد:

۱. رنگ آمیزی روی گچبری در چند مرحله (تصویر شماره

۲۵)

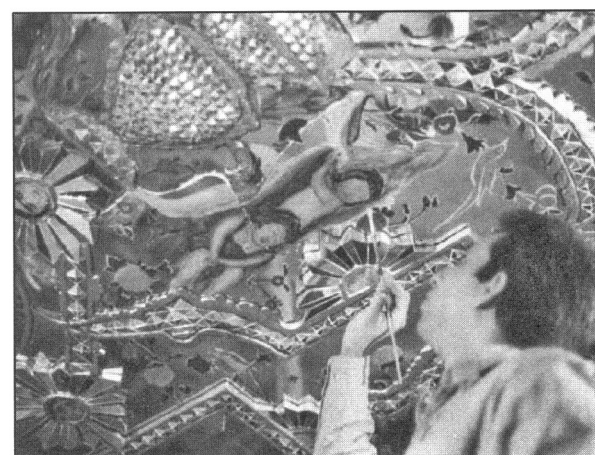
تصویر ۲۶

تصویر ۲۵

تصویر ۲۷

تصویر ۲۶

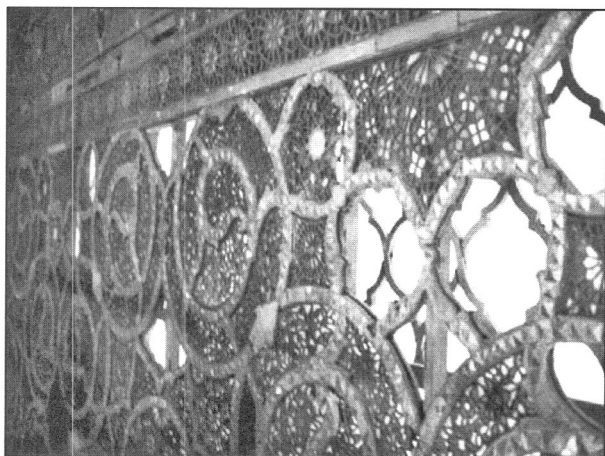
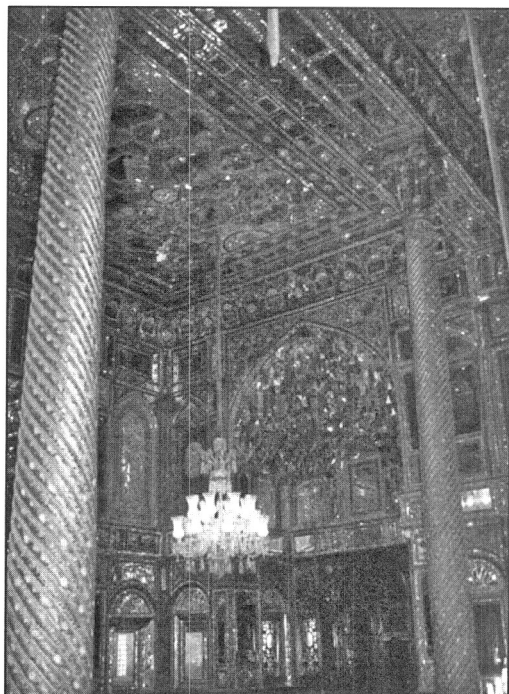
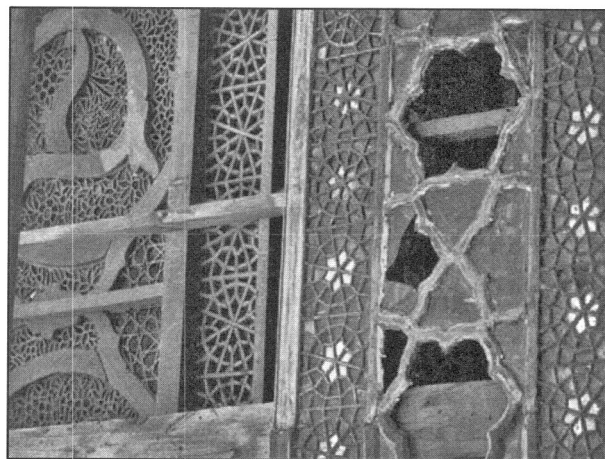
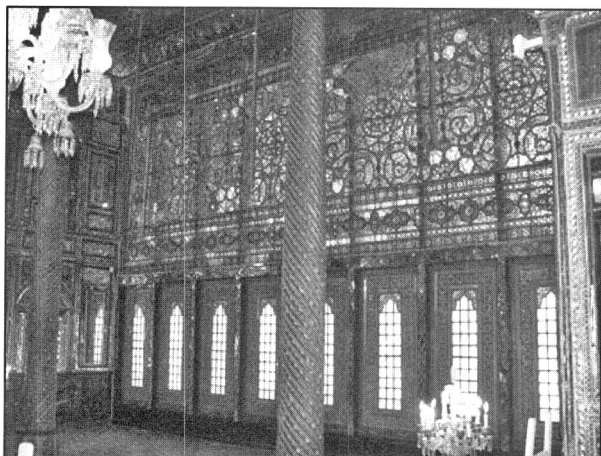
موضوع تصاویر روی سقف به دو شکل اجرا شده‌اند. تصاویر گل و بوته، و تصاویر انسان و فرشتگان (تصاویر شماره ۲۷)

بعد از مرمت تزئینات سقف نوبت به مرمت ارسی‌ها که با تکنیک گره‌کار شده بود رسید ارسی نه دری موجود در عمارت بادگیر در نوع خود بی‌نظیر می‌باشد و چشم همگی را خیره می‌سازد (تصویر شماره ۲۸)

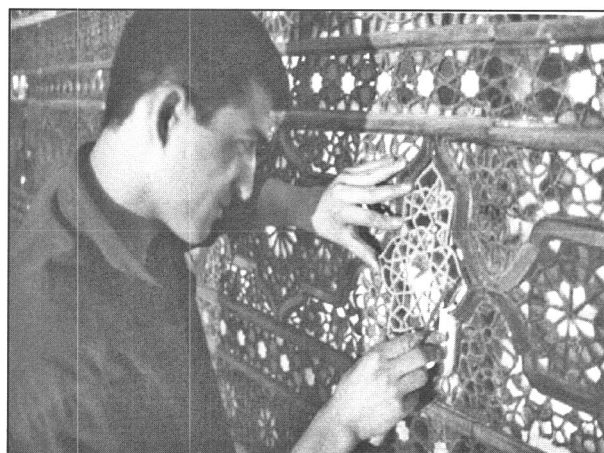
اقدامات دیگری که در راستا حفظ و نگهداری این عمارت

انجام شد به شرح زیر می باشد:

۱. مرمت کلیه آئینه کاریها و گچبریها در بخشهای دیگر تالار
۲. اجرای سیم کشی و کابل کشی بوسیله سیم نسوز در کل عمارت
۳. نصب لوسترها و اجرای روشنایی
۴. بازگشایی عمارت جهت بازدید عموم (تصویر شماره ۲۹)*

تصویر ۲۹

تصویر ۲۸

* از سرکار خانم فرحناز فیروزه چیان که در تمام مراحل اجرایی و تهیه این مقاله اینجانب را یاری نموده‌اند بسیار سپاسگزارم.